

POKALBIS SU ETNOLOGU GINTARU BERESENEVIČIUMI

DUETAS XIV.

Pokalbininkas etnologas Gintaras BERESNEVIČIUS

T. S. Pirmiausia pateiksiu du požiūrius į mūsų priešistorę.

Istorikas E. Gudavičius teigia, jog prieš susikuriant mūsų valstybei (t. y. iki Mindaugo laikų, iki XIII a. vidurio) neegzistavo baltų kultūra. Mes tuo laiku, jo žodžiais tariant, „buvome negrai“. Kryžiuočiai, kurie puolė mūsų žemes, į mus žiūrėjo kaip į barbarus. Kitaip jie į visuomenę, kuri neturėjo rašto, ir negalėjo žiūrėti. Be rašto esą neįsivaizduojama kūryba, taigi ir kultūra.

Archeologė M. Gimbutienė manė kitaip: „Baltų, germanų, airių, škotų, baskų ir kitų tikėjimai bei papročiai yra nepaprastai turtingas aruodas archeologams. Galima sakyti, jog senųjų kultūrų įtaka neišnyko. Ji išliko iki mūsų dienų kaip Vakarų kultūros pagrindas“.

Kaip jūs žvelgiate į mūsų priešistorę? Ar egzistavo baltų kultūra?

G. B. Apskritai šiuodu požiūriai vienas kitam neprieštaruoja, nors problemos juose užmegztos labai įdomiai. Bet pradėkime kiek iš toliau.

Iki XIII a. vidurio baltų kultūra egzistavo, kaip ji egzistavo ir prieš kelis tūkstančius metų: kultūros neturinčios tautos ar genties neįmanoma įsivaizduoti. Kitas klausimas, ką mes turėtume laikyti kultūra ir ką su kuo lyginame. Šiuo metu etnologai bei antropologai mano, kad izoliuotos ar vadinamosios „primityviosios“ gentys turi labai sudėtingus visuomeninės organizacijos mechanizmus, jų religijos gilios ir sudėtingos ne mažiau nei kokie helenistiniai kultai, turi savas kosmogonijas, antropogonijas, grindžia originalias ir savitas pasaulėžiūras. Jeigu gentis sugeba organizuotis, užtikrinti kiekvienam asmeniui visuomeninį saugumą (vagystės ar žmogžudystės „primityvioje gentyje“ – neįsivaizduojami dalykai), perduoti tradiciją iš kartos į kartą, išlaikyti technologijas, leidžiančias jai išlikti dažnai žiauriomis gamtinėmis sąlygomis (Arktuje, dykumoje, džiunglėse), priešų ir plėšriųjų žvėrių apsuptyje – vadinasi, ta gentis turi ir kultūrą, ir, jeigu norime, – ne prastesnę nei kokio plėšraus karaliuko suformuotoje efemeriškoje valstybėlėje, kurioje mokesčiai skiriami aristokratijos pramogoms, o armija malšina engiamųjų sukilimus ar su savo šalies piliečiais elgiasi kaip su nukariauto miesto gyventojais. Tik pirmąją kultūrą mes pavadiname izoliuota, atsilikusia, beviltiškai įstrigusia, – o antrąją istorikai šlovins kaip didžiulį istorinį šuolį į civilizaciją, o jeigu ta efemeriška valstybėlė pagrindžia ilgiau išlikusiančią „istorinę“ valstybę, tas karaliukas, praktiškai – banditas, plėšikas bei genties teisių uzurpatorius tampa valstybiniu didvyriu, jam statomi paminklai, jis šlovinamas valstybinėje ideologijoje ir pan.

Tai tiek apie teorijas. Kitas klausimas – politinės ir istorinės realijos. Gentyms, kad ir kokias nuostabias kultūras jos beturėtų, prieš organizuotą ir bent kiek centralizuotą karaliuko valstybę yra bejėgės. Technologijas jos turi prastesnes, karuose nesugeba deramai susitelkti nei išsimiklinti; rezultatas – jos praryjamos. Šiaurės Amerikos indėnai buvo sukūrę ypač savitas kultūras, kurios rutuliojasi šimtus ir tūkstančius metų – ir jas sužlugdė ispanų, prancūzų, anglosaksų periferinės pajėgos, kokiame nors europiniame mūšyje net negalinčios tikėtis išnešti sveiką kailį.

Dabar pažvelkime į Lietuvos kultūrinę situaciją. Lietuviai, be mažiausios abejonės, turėjo savitą, turtingą ir nepaprastai gilią šaknis išlaikiusią kultūrą. Tačiau Europos požiūriu ji išties buvo barbariška kultūra. Galime sakyti, kad mums, deja, nepavyko susišnekėti su europine civilizacija,

„susitarti geruoju“, tačiau realijos buvo tokios: arba diskusijos vyksta tarp krikščionių, arba jas atstoja karas. „Vidurio kelio“ nebuvo. Taip atsitiko seniesiems prūsams ir lietuviams – pirmieji taikūs misionieriai baltų žemėse buvo nužudyti. Į dialogus su jais mūsų protėviai nesileido – kaip ir vėliau su jais riterių ordinais.

Rašto klausimas yra gana komplikotas, bet daugmaž aiškus. Tikėtina, kad pirkliai kažkoks atžymas darėsi, galbūt tam tikri ženklai buvo reikalingi žyniams. Visiškai tikėtina, kad kai kurie asmenys, susiję su skandinavais ar slavais, perėmė jų rašmenis ir prireikus galėjo ką nors parašyti ar bent pasižymėti. Bet lietuviškos rašto sistemos, lietuviškų ar prūsiškų veikalų nei laiškų, matyt, nebuvo, bent jau istoriniai šaltiniai tokių duomenų nepateikia. Tai nėra keistenybė ar „civilizacinio nepilnavertiškumo“ ženklas. Greičiau tai natūralus indoeuropiečių tradicijų požymis. Rašto neturėjo Indijos arijai – tai jiems nesutrukdė sukurti (ir tūkstantmečius išlaikyti) 1028 didelės apimties „Rigvedos“ himnus. Ši beprotiška apimtis nebūdavo užrašinėjama, nors žyniai patį rašto principą žinojo. Sakraliniai tekstai, sykį užrašyti, prarasdavo savo galią. Visus himnus reikėdavo išmokti atmintinai. Keltų žyniai, savo šventųjų tekstų taip pat neužrašinėję, privalėdavo jų mokytis 20 metų. Vėlgi manyta, kad užrašyti sakraliniai tekstai netenka savo galios. Skandinavų „Eda“ buvo užrašyta XIII a. – anksčiau ji irgi priklausė žodinei tradicijai. Labai vėlai, jau Sasanidų laikotarpiu, buvo užrašyta „Avesta“, Irano arijų šventaknygė – ir t. t. Tad jei tokioje aplinkoje lietuviai ar prūsai būtų turėję raštą – būtų labai keista. Senieji indoeuropiečiai, skirtingai nei semitai ar chamitai, „rašto darbų“ nepraktikavo. Pagrindinis žinijos nešėjas buvo asmeninė atmintis, o jos turinys būdavo perteikiamas iš kartos į kartą. Tiesa, vėlesniais laikais, jei kultūrinės-civilizacinės sąlygos keisdavosi, o istorijos kataklizmai dar nebūdavo išdildę atminties (ir nepražudę jos nešiotojų), tekstai būdavo užrašomi. Tačiau kadangi istorija yra žiauri ir bekompromisinė teritorija, daug daugiau tradicijos nusmuko užmarštin, nei buvo užrašyta. Kad genties kultūra gyvuotų, privaloma perteikti tradiciją. Jei baltų kultūros gyvavo ir tęsėsi ilgą laiką iki Mindaugo, vadinasi, tradicija būdavo perteikiama, ir gana sėkmingai (tą liudija, tarkime, per daugelį šimtmečių nusidriekiančios archeologinės kultūros – kuriose vieno šimtmečio „vaizdeliai“ nesiskiria nuo praėjusio ir būsimojo). Atrodo, istoriniais laikais pernelyg nesikeitė ir religiniai-mitiniai vaizdiniai. Apskritai tradicinės kultūros savo paveldą perduoti sugeba bemaž tobulai; juolab tuo perdavimu jos ir remiasi.

Dėl rašto civilizacinės reikšmės... Iki XIX a. lietuvių valstiečiai nelabai tą raštą išmanė, nelabai jo ir reikėjo. Neatrodo, kad ir didieji kunigaikščiai labai šiuo amatu žavėjosi – tam buvo raštininkai. Mūsų laimėti buvo galima ir be abėcėlės. Politines problemas spręsti – asmeniniais pokalbiais. Kita vertus, europinė civilizacija remiasi graikų ir romėnų (raštą ir kūrybą vertinusios tautos) bei žydų (radikaliai Rašto tautos) palikimu. Be rašto gyventi galima – deja, tik ne Europoje. Europinė tradicija yra ištis rašto tradicija; žyniai gali perduoti žinias iš lūpų į lūpas, ištisus dešimtmečius genties žinijos mokydami atmintinai, ogi universitetuose – rašto dėka šis laikotarpis sumažėja iki kelerių metų, sykiu išplečiant žinijos apimtį ir demokratizuojant besimokančiųjų terpę. Atmintinai išmokti 1028 himnai yra jaudinantis ir skaidrus dalykas; žynys, atmintinai rečituodamas tekstus, įprasmina kiekvieną garsą ir jaučia jo jėgą... Jei tie himnai ar liturginiai tekstai yra užrašyti – viskas gal tampa lėkšta ir bemaž beviltiška, – bet žynys, kunigas, studentas sutaupo keliasdešimt metų... Ir visuomenės pažanga vyksta su daugeriopu pagreičiu. Senosioms kultūroms pagrindinis tikslas – reprodukuoti save, atkurti esamybę kitos kartos veidrodyje. Europinė civilizacija juda kitu vektoriumi – kitimo, raidos. Nesiimu spręsti, kas geriau tose kultūrose įmerktoms nemirtingoms sieloms, bet žiaurioje istorijos arenoje išlieka istorinės tautos.

Dėl Marijos Gimbutienės pastabos, jog senosios baltų, germanų etc. kultūros tebedaro įtaką vakarietiškai kultūrai. Jokios abejonės – daro, ir milžinišką įtaką. M. Gimbutienė čia omenyje greičiau

turi tas realijas, kurias pastebėjo ir M. Eliade, teigdamas, jog visos Eurazijos kultūrų ir civilizacijų pagrindas – viena bendraeurazijinė žemdirbių ir gyvulių augintojų pasaulėžiūra, kiek skirtingais ženklais, bet tomis pačiomis prasmėmis apsireiškianti nuo Rumunijos iki Kinijos. Tačiau tai gelminiai dalykai, kurių patys „eurazijiečiai“ nepastebi, į akis jie krinta tik mokslininkams. O ir „Vakarų kultūros pagrindu“ ši senoji tradicija yra podraug su antikinė ir judaistine kultūra, – visi tie dalykai tarpusavyje susipynę.

Dėl lietuvių protėvių ar senųjų baltų kultūros... Be jokios abejonės, tai buvo originali ir didinga kultūra, gebanti suteikti atsakus į pagrindinius būties ir egzistencijos, metafizinius ir buities klausimus. Tą kultūrą (greičiau – kultūrų visetą, daugelį baltiškų kultūrų) grindė religija, labai nedaug nutolusi nuo indoeuropiečių protautės (ar protaučių) išpažintų religijų. Tipologiškai ji prilygsta Indijos arijų rigvedinės epochos, ankstyvajai Irano arijų ar senųjų Graikijon atkakusių indoeuropiečių religijai – tik baltų kraštuose ir konkrečiai Lietuvoje tos senosios religijos dvasia bei realijos išliko daug ilgiau – nepalyginamai ilgiau ir, atrodo, menkiau sumišo su autochtoninių religijų paveldu (o gal, kaip norėtų A. Girininkas, baltai ir buvo autochtonai).

T. S. Adomas Bremenietis, XI a. viduryje keliavęs po prūsų žemes, „Hamburgo bažnyčios kronikoje“ įrašė tokius žodžius: „Prūsai labai humaniški žmonės („homines humanissimi“), kurie vyksta pagelbėti tiems, kas jūroje atsiduria pavojuje arba užpuolami piratų. Auksą ir sidabrą labai mažai vertina, turi gausybę svetimiesiems kailių, kurių kvapas mūsų pasaulį persunkė mirtingais išdidumo nuodais. O jie visa tai laiko nieku, mus pasmerkdamai...“

Atvykėlis iš Vakarų pamatė, kad prūsai, skirtingai nei jo tėvynainiai, negarbina „aukso veršio“; jie, nors ir „nenori tarp savęs pakęsti jokio Viešpačio“, tačiau padeda nelaimės ištiktiems žmonėms.

Ar toks prūsų santykis su pasauliu ir kitais žmonėmis nebyloja apie jų kultūros lygį? Gal galėtumėte nusakyti, kokia visuomenė yra kultūringa visuomenė?

G. B. Adomo Bremeniečio tezę „homines humanissimi“ mes dažnai kartojame ir ja žavimės, bet nepastebime vienos smulkmenos: tai vienintelis autorius, ankstyvaisiais viduramžiais geru žodžiu paminėjęs baltus. Žinoma, galima tarti, kad vélesni šaltiniai priklauso jau karų epochai, kai priešininko teigiamybių neieškoma. Bet pats autorius čia Sembos gyventojus prūsus pristato, lygindamas juos su aplinkui gyvenančiomis pirataujančiomis (vikingiškomis?) gentimis ir jų žiaurumą retoriškai supriešina su prūsų pagalba, kurią jie teikia jūroje pavojus patinantiesiems. Toji pagalba vis dėlto gali būti suprantama gana proziškai – galbūt prūsams Semboje rūpėjo prekybos reikalai ir jie stengdavosi globoti keliaujančius pirkliaus. Sembos pusiasalis nuo seniausių laikų buvo prekybos centras, o kad prūsai pagelbėdavo kaip tik pirkliaus, liudytų viena paprasta aplinkybė: turistų tais trumpo ir paprasto gyvenimo laikais nebūdavo; žmonės savo kailiu rizikuodavo – kaip ir šiais laikais – dėl pelno. Kita vertus, Bremenietis atvirai žavisi prūsais, pastebėdamas, kad nors šiaip jų papročiai artimi krikščioniškiesiems, jie nežmoniškai persekioja Kristaus tikėjimo skelbėjus.

Nemanau, kad prūsai buvo išimtis agresyvių Pamaro genčių terpėje; jei jie būtų buvę taikūs ir romūs žmonės, tiesiog nebūtų išlikę. XV a. lenkų kronikininkas Janas Dlugošas pasakoja apie nepaprastai žiaurų prūsų elgesį prieš žemėje; legendinės Prūsijos kronikos, regis, atspindinčios kažkokią žodinę prūsų tradiciją, taip pat nerodo prūsų romumo. Jo neliudija ir kiti šaltiniai. Kulmo kunigaikštis Konradas kryžiuočius parsikvietė ir jiems visas savo žemes atidavė ne dėl kokios akimirksnio užgaidos – tiesiog jis nebegalėjo savo valdinių apginti nuo pašėlusiu prūsų antpuoliu.

Dėl tobulo ir prakilnaus prūsų santykio su pasauliu ir kitais žmonėmis. Manau, tai ideologinis „štampos“. Prūsai, kad ir kokie prakilnūs jie būtų buvę, tikrai negalėjo to savo prakilnumo perkelti į

aplinką. Gyvenimas tais laikais buvo žiaurus, kompromisų neieškota, apsirikti buvo galima tik vieną kartą. Kaimynai, patyrę, jog, tarkime, Semboje gyvena mėmės, tuoj pat būtų juos sutvarkę. O ir pagal Bremeniečio liudijimą sembiai skubėdavę pagalbon piratų užpultiems žmonėms. Vadinasi, kovinės praktikos jie turėjo (ir vargu, ar ją įsigijo nuolat gelbėdami nelaimėlius). Gelbėti piratų užpultus žmones gali tokie jūrų daliniai ar laivai, kurie turi puolamosios patirties ir nebijo keršto iš jų bazių – taigi stiprūs ir patyrę jūriniai junginiai, kurių prisibijoma gana plačiose teritorijose.

Kas yra kultūringa visuomenė, gali būti daug nuomonių, kaip ir apie tai, kas gi yra kultūra. Kiekvienas kultūros apibrėžimas šiek tiek subjektyvus ir kiekvienas gali būti pakeistas kitu. Šiuo konkrečiu atveju pasiūlyčiau kultūra vadinti prasmingą žmogaus veiklą. Kultūrinei veiklai (prasmingai veiklai) orientyrus teikia religinės sistemos (tai galioja bent jau senųjų kultūrų atveju). Viena religinė sistema nėra „geresnė“ ar „vertingesnė“ už kitą, bent jau mokslinė analizė neleidžia daryti tokios skirties; vertinimo prabanga – ne mokslui. Tad kalbėti apie abstraktų „kultūros lygį“, mano supratimu, neįmanoma. Kitas klausimas, ar ta konkreči kultūra gali atsilaukti aplinkinių kultūrų (dažniausiai – agresyviai nusiteikusių) apsuptyje. Abstrakčiai kultūra gali būti įspūdinga ir vertinga (pvz., inkų kultūra Anduose), bet jos vertingumą, galią realybėje lemia tai, kiek ji sugeba išlikti ir ar sugeba išlikti apskritai. Tai yra kiek ji gali išlikti ekstremaliose situacijose, karuose, kuriais pasaulio istorijoje patikrinamos praktiškai visos kultūros. Jeigu kultūra buvo doroviškai bei estetiškai vertinga, bet politiškai ir kariškai silpna, mes galime ją tik apgailėti.

Kultūringa visuomenė, matyt, tokia, kuri ne tik sugeba reprodukuoti savo tradiciją, bet ir perimti naujausias kitų kultūrų realijas, jas autentiškai integruodama.

T. S. E. Gudavičius mano, jog „tik Europos kultūros vertybių įsisavinimas galėjo mus išgelbėti“. O tas kultūros vertybes įsisavinti galėjome tik perimdami krikščionybę. „Mes krikščionybę priėmėme, išnaudodami paskutinę galimybę. Spėjome priimti tada, kada dar galėjome save iš tikrųjų įtvirtinti. Ir įtvirtinome“.

Suprantama, krikščionybės priėmimas buvo būtinas ir neišvengiamas pasirinkimas. Jei nebūtume jos pasirinkę – nebūtume išlikę.

Atsivėrėme pasauliui: ką įgijome ir ką praradome? Kokią kainą užmokėjome, kad „galėtume save įtvirtinti“?

G. B. Jau sakiau, kad vieną gražią istorijos akimirką kažkoks ypatingų skrupulų neturintis valdovas uzurpuoja genties teises; visus reikalus ima spręsti jis pats, vienas, o ne genties susirinkimas. Tai valstybės užuomazga. Vėliau tam valdovui ar jo palikuonims tenka spręsti kaimynystės bei geopolitinius klausimus. Jei valdovai nori, kad valstybė išliktų, jiems reikia suvokti, su kokiais priešais ar jų blokais galima kautis ir juos nugalėti, ir kokios pajėgos yra iš viso nenugalimos, nes, tarkime, atstovauja didžiuliams civilizaciniams monolitams. Europoje visų ginčų karaliukai bei savo ilgoką istoriją turinčių valstybinių darinių valdovai tokius klausimus regėdavo fokusuotai – visa geopolitika sueidavo į vieną klausimą: priimti krikščionybę ar ne; ir iš kur – Bizantijos ar Romos. Tie, kurie į šį klausimą atsakydavo iš esmės teigiamai – tapdavo krikščionimis, pagrįsdavo istoriją turinčias valstybes, neigiamai atsakiusiųjų vadovaujami dariniai neišliko. XIV a. viduryje Lietuva buvo patekusi į nepaprastai pavojingą istorijos zoną – kovota narsiai, buvo pergalių, tačiau konflikte su Vakarais vyravo pralaimėjimai. Ką reiškė vien faktas, kad Žemaitiją teko „nurašyti“ Ordinui? Keleri metai, dar keli pralaimėjimai – ir Vilnius būtų buvęs „nurašytas“.

Tad dabar klausti, ką mes praradome krikščionybę priimdami, vargu ar galime. Vienintelis įmanomas atsakymas būtų – praradome fizinės pražūties galimybę; arba geriausiu atveju –

praradome galimybę tapti tokiomis tautelėmis kaip chantai ir mansiai (estų ir suomių giminaičiai, pavėlavę su krikščionybe). Akivaizdu, kad mes „užmokėjome kainą“, bet jokia kaina, mokama už išlikimą, nėra per didelė.

Kartais girdėti, kad krikščionybės priėmimas buvo baisi klaida ir pan., o sektinu pavyzdžiu nurodoma, tarkim, Japonija, iki šio laiko derinanti šintoizmą ir moderniausias technologijas. Štai tokie mes galėjome būti – pasakojama. Visiškai sutinku – mes tikrai galėjome išlaikyti savo senąją religiją, bet su dviem sąlygom: jei ankstyvaisiais viduramžiais mūsų būtų buvę bent jau keliasdešimt milijonų ir jei būtume gyvenę ganėtinai nuo žemyno nutolusiose salose, kitame Eurazijos pakraštyje. Deja, ta vieta jau buvo užimta.

Reikia omenyje turėti ir tai, jog pasaulyje nėra tautų nei genčių, kurių religijos „nuo pat pradžių“ buvo ir liko tokios pačios. Daug tautų kelis syk keitė religijas ar patirdavo vidinių „nuosavų“ religijų pasikeitimo pasekmes.

Dėl paskutinės klausimo dalies. Ką įgijome – akivaizdu: tęstinumą, universitetą, valstybingumą, „savus“ menus ir mokslus, galimybę veikti pasaulį (nepaisant mūsų nusizeminimų, tokią įtaką darė ir tebedaro tiek „žemyninė“, tiek emigracijos Lietuva), galimybę būti. Ką praradome – irgi aišku: priešistorės atmintį, sakralinę žodinę tradiciją, žynių luomą, lietuviškai kalbančią aristokratiją ir dar nemažai nuostabių ir nesugražinamų dalykų.

Tačiau reikia turėti omenyje: šiuose mainuose mes laimėjome gyvybę, mus pačius šiandien, galų gale – galimybę klausti, ką mes praradome mainydamiesi... Tai labai daug.

T. S. Tyrinėdamas senąją baltų religiją, esate pastebėjęs, jog „tikras gyvenimas yra religinis gyvenimas; nereliginis gyvenimas – nerealus, jo nėra apskritai“. Manau, kad tai esminė išvada: religija, kaip rodo šio žodžio etimologija (lot. re + ligo – priešybių jungtis), – tai žemiškosios ir dangiškosios sferų sutartinė. Archajinis žmogus buvo tikintis žmogus, nes jautė ryšį su didžiąja apsuptimi, su amžinybe. Mūsų protėvis gyveno prasmingą gyvenimą, nes tikėjo.

Ar visuomenė, priėmusi krikščionybę, išsaugojo ryšį su anapusybe? Ar dabarties žmogus išsaugojo gyvenimo prasmę? Ar jis gyvena tikrą gyvenimą?

G. B. Senosios religijos pateikiamas santykis su anapusybe buvo kitoks nei krikščioniškas. Anapus senoji religija įžiūrėjo (ar stebėjo) daugiariopumą, transcendentinę įvairovę, jai daugiau rūpėjo dievai, ne Dievas, nors ir vieno Aukščiausiojo dievo idėja mūsų protėviams buvo puikiai žinoma. Katalikybė siūlo veidrodinį tokios situacijos variantą – ji kalba apie vieną Dievą, apie tris jo aspektus ir apie daugybę tarpininkų tarp žmogaus ir transcendencijos, nuo angelų iki palaimintųjų bei šventųjų. Mes nelabai pastebime, kad vienas „mokymas“ yra kito kalkė ir kad du atvirkštiniai ar veidrodiniai atspindžiai, vienas ant kito sudėti, kartais duoda stereoskopinį vaizdą. Senaisiais laikais ir iki pat XIX–XX a. sandūros lietuvių valstiečių pasaulėžiūroje tokia sintezė buvo įvykusi.

„Dabartinis žmogus“ yra sunkiai nusakoma būtybė; tai greičiau abstrakcija. Akivaizdu, kad gyvenimo intensyvumu bei autentiškumu jis nepasiekia „senojo žmogaus“ lygio; tačiau krikščionybė čia niekuo dėta. Visuomeninio ir dvasinio gyvenimo sekuliarizacija, prasidėjusi XVIII a., paneigė daugybę prastai perteiktos ir dar prasčiau suprastos krikščionybės dogmų; bet turėkime omenyje, kad graikai tokią „autentiško santykio su gamta“ krizę patyrė VI–V a. pr. Kr.; krikščionybė, daugybės viduramžių tyrinėtojų nuomone, savitą „gamtos šventumo“ modelį (ir santykį su ja) išlaikė labai ilgai, – jei norime, gamtą europinėje civilizacijoje sekuliarizavo tik Ch. Darvinas.

Krikščionybė pati yra labai subtili ir nepaprastai gili religija bet labai dažnai amžinybiškos jos potencijos nėra realizuojamos. Tai ne krikščionybės, o ją išpažįstančių netobulų žmonių bėda.

Krikščionybė pernelyg dažnai sutapdinama su išoriškais ritualais, paranojišku savo teisumo išgyvenimu, atitinkamų švenčių šventinimu ir pan. Bet vėlgi – ne krikščionybė čia kalta. Kiek galima spręsti, prieš tūkstantmetį evangelinės idėjos buvo išgyvenamos ir įgyvendinamos daug intensyviau ir gaivalingiau (nesakau – „teisingiau“ ar arčiau pačiai evangelinei dvasiai). Šiandienos patirtys tapusios tariamomis patirtimis, gyvenimas tariamu gyvenimu. Ir religinis gyvenimas atitinkamai nukenčia.

T. S. Kaip žinome, priėmus krikščionybę, pagonybės, arba senosios baltų religijos, apraiškos dar ilgai gyveno žmonių tikėjime. Jų – beje, pakitusių – išliko iki šių dienų. Apie tai rašė A. Šliogeris esė „Norberto Vėliaus testamentas“. Filosofas, žvelgdamas į mūsų žymaus etnologo gyvenimą ir darbus, daro išvadą: „Vėlius priklausė saulės, medžių, debesų, gyvulėlių, žemės ir žvaigždžių garbintojo padermei. (...) Baltų pasaulėžiūra, kuri ir yra mūsų „pagoniško“ santykio su pasauliu išraiška, Vėliui nebuvo vien neutralus, abejingo tyrinėjimo ar chirurginių analitinių operacijų objektas“. Jis aistringai įsišaknijo „pagoniškojo“ mito žemėje ir pratęsė „nuo neatmenamų laikų Lietuvoje gyvenusių, neišnaikintų ir neišnaikinamų Saulės ir Žemės garbintojų padermę“.

Pasak A. Šliogerio, „lietuviai buvo „pagonys“, tačiau jie nebuvo stabmeldžiai. Jie garbino ne stabus, o gyvus gamtos daiktus“. Jiems „gyvasis Dievas – gyvybės Dievas“. O gamta yra vienintelė gyvybės versmė. Toliau – netikėtas ir drąsus šuolis: „kartu su katalikybe į Lietuvą pirmą kartą atėjo tikroji stabmeldystė – žmogaus dirbinių garbinimas“. Ir štai kas nutinka: „susilieję su „pagoniškuoju“ substratu, krikščionybė prarado savo pirminį autentiškumą“. Susiklostė „pagoniškujų“ ir krikščioniškujų pradų sintezė – lietuviškoji katalikiškoji sąmonė, kuri „nėra nei gryna gamta, nei gryna abstrakcija“. Kaip jūs vertinate tokį požiūrį? Kaip žvelgiate į senosios baltų religijos likimą?

G. B. Čia paliesti klausimai labai subtilūs ir jautrūs. Mokslinis požiūris ne viską gali paaiškinti, tačiau suprantu jūsų klausinėjimo potekstę. Ideologiniai, filosofiniai ar, tarkime, meniniai apmąstymai, pasiremdami savomis prielaidomis, turi teisę „apklausinėti“ senąją tradiciją – atitinkamai klausti ir gauti atitinkamus atsakymus. Jie prasilenks su senosios tradicijos dvasia, nes jau patys mūsų klausimai yra paveikti tiek XX a. mąstymo bei patirties, tiek klausiančiojo asmeninių potyrių. Todėl bet koks tradicijos apklausinėjimas yra subjektyvus ir neautentiškas. Specialistą, kuris tą tradiciją apklausinėja, šiek tiek tramdo pati medžiaga: jis žino pernelyg daug reiškinių, kad galėtų vienu akimoku įvertinti ir apibendrinti (ir, tiesą sakant, atitinkamai bijo apibendrinimų). Filosofas ar istorikas, apklausinėdamas senąją tradiciją, žino tik jos detales, dažniausiai – specialistų perteiktas ir apibendrintas. Specialistai tarpusavyje nesutaria ar sutaria ne visada; tai natūralu, nes jie naudojami skirtingais medžiagos sluoksniais, skirtingomis metodologijomis, galų gale (nuo to pabėgti neįmanoma) visą medžiagą „perskaito“ per savojo subjektyvumo prizmę. Bet jie nors žino „bendrą kontekstą“. Kitas tradiciją apklausinėjantis žmogus visada pasiremia vienu ar keliais autoritetais, bet nepastebi niuansų. Tarkime, A. J. Greimo interpretacijos radikalai prasilenkia su M. Gimbutienės, bet interpretatorius gali juos laikyti vienodos tradicijos vienodai bylojančiais aiškintojais, papildančiais vienas kitą. Daugelyje „interpretatoriškų“ tekstų M. Gimbutienė, A. J. Greimas, N. Vėlius ir kiti autoriai minimi pagret, ir tradicija mėginama interpretuoti pagal kažkokią „universaliją“ tyrinėtojų tarsi atkurta visumą. Iš tikrųjų šiuo metu visuma „objektyviai“ neatkurta; yra subjektyvios autorių interpretacijos, prasilenkiančios gana stipriai.

A. Šliogerio esė yra tam tikra prasme rizikingas rašinys. Ne man spręsti, bet a. a. N. Vėlius vargu ar priklausė „saulės, medžių, debesų, gyvulių, žemės ir žvaigždžių garbintojų padermei“ – jis pats stengėsi parodyti, kad lietuviai ar baltai nebuvo krūmų, grybų ir debesų „garbintojai“, kaip mėgino

teigti XIX a. pabaigos – XX a. pradžios pozityvistai, aiškinę baltų mitologiją (ir visiškai nesupratę senosios religijos prigimties). Tai, kad antgamtis ar transcendencija gali reikštis per praktiškai bet kokius gamtos objektus, mūsų protėviai puikiai žinojo, bet jie tikrai negarbino akmenų dėl to, kad jie akmenys. „Gyvų gamtos daiktų“ lietuviai negarbino, nebuvo jie tokie naivūs. Tiesiog anapusybe, be daugybės savo apraiškos modelių ir būdų, reiškesi ir per gamtą – tą senoji religija jautė ir pripažino; bet tai nebuvo joks gamtos kultas. Nors apskritai, nesutikdamas su detalėmis (tiesą sakant, nespecialistas su jomis susitvarkyti nelabai gali), sutinku su esminėmis A. Šliogerio išvaggomis.

Kita vertus, reikia sutikti, kad N. Vėlius nebuvo neutralus tyrinėtojas, „chirurgiškai“ šaltai analizavęs senąją tradiciją. Bet čia jau susiduriame su intymiais dalykais, kurių aiškintis nelabai turime teisę. Jis nebuvo „neutralus“, bet jo tekstai yra moksliniai ir blaivūs, o kas yra žmogaus širdyje, žino tik jis ir Dievas. Čia užčiuoptas labai subtilus dalykas: išties, tyrinėtojas, dirbantis su senosiomis religijomis, su laike ar erdvėje nutolusiais kultūriniais ar religiniais dalykais, neišvengia jų įtakos. A. Šliogerio teiginys, jog lietuviškoji tradicija susiliejo su krikščionyste į sinkretišką lydinį, yra visiškai natūralus pastebėjimas, atspindintis realią situaciją. Tą puikiai žino ne tik mitologijos tyrinėtojai ar etnologai, bet ir kunigai – „kuluariniuose“ pokalbiuose esu tai patyręs. Kai kurios pagonybės liekanos katalikiškose šventėse bei apeigose apskritai yra užgožusios evangelinius dalykus, nors į tai čia nevertėtų gilintis.

Kalbant apie senosios baltų religijos likimą, galima pasiūlyti kelis požiūrius – pagal vieną iš jų krikščionybės priėmimas radikaliai nutraukė senąją tradiciją, o visos jos liekanos – raute išrautini (ir išrauti) pagonybės relikvai ar medžiaga mitologų žaidimams. Kitas galimas aiškinimas būtų toks: krikščionybė ėmė visą senąją tradiciją, pati „natūraliai supagonėdama“, ir dabar ne taip jau svarbu, kokios liekanos liko už jos ribų, kokios buvo integruotos. Arba atvirkščias variantas: pagonybė „prarijo“ krikščionybę ir dabar rodosi per „lietuviškos katalikybės“ prizmę. Arba dar vienas požiūris: pagal jį krikščionybė žiauriai nutraukė senosios religijos gyvavimą, o dabar mums reikia „atitaisyti istorinę skriaudą“ ir „atkurti“ senąją religiją. Kiekvienas iš šių požiūrių turi savo pasekėjų, savus argumentus ir savo oponentų brigadą.

Siūlyti vieną iš šių požiūrių nebūtų korektiška, nes tai ideologiniai, subjektyviu valios aktu pasirenkami požiūriai: įrodyti, pagrįsti (daugelyje tomų bei straipsnių) galima kiekvieną iš jų. Tad ir baigdamas atsakau į klausimą, koks mano požiūris į A. Šliogerio mintis apie senosios lietuvių religijos likimą: visiškai jam pritariu, be to, galiu pasiūlyti daugybę tą požiūrį pagrindžiančių faktų bei nuorodų. Yra įvykusi kažkokia sintezė, tai akivaizdu vien jau stebint „lietuviško pamaldumo“ išorines formas. Tiesa, manau, kad ši sintezė yra labai įvairialypė ir daugiasluoksnė ir kad joje galima rasti daugybę paradoksų, įdomybių bei niuansų.

T. S. Pasak religijų istorijos tyrinėtojo M. Eliade's, pirmykštis žmogus, kaip tikintis žmogus, gyvena ciklinį laiką. Nuolatos ir periodiškai atlikdamas įvairius ritualus, kartodamas pirmąpradžius archetipus, jis „atšaukia laiką“, sugrižta į pasaulio kūrimo pradžią ir atgimsta, nuskaistėja. Tokio požiūrio dėka archajinis žmogus galėjo iškentėti dideles kančias, nepuldamas į nevilgtį, nebaigdamas gyvenimo savizudybe, dvasiškai nesudirždamas, nes visas nelaimes priėmė kaip Dievo bausmę už savo nuodėmes, kurias galės „sunaikinti“ atšaukdamas laiką. Jis nebijo mirties. „Archajinių civilizacijų žmogus, – rašo M. Eliade, – gali didžiūotis savo gyvensena, leidžiančia jam būti laisvam ir kurti“. Jis laisvas, nes gali sunaikinti savąją „istoriją“ ir kolektyviai atgimti.

Kitoks šiuolaikinis žmogus: jis gyvena linijinį (tolydinį) laiką. Jis „save laiko ir nori būti istorijos kūrėju“. Susitapatina su pasauliu, tampa jam pavaldžiu, nuo jo priklausomu. Ant jo pečių gula istorijos našta, tačiau jis nežino, kaip ją nusimesti, nes prarado Dievą, tikėjimą. „Šiuolaikinio žmogaus situacija

galiausiai veda į neviltį. Neviltį, kurią sukelia ne jo, kaip žmogaus, būtis, bet jo buvimas istoriniame pasaulyje, o jame beveik visa žmonija gyvena draskoma nuolatinio siaubo". Jį kaip šešėlis iš paskos seka mirties baimė.

Sakykite, kokiame laike gyveno baltų kultūros žmogus? Kaip nusakytumėte laiką – kas tai? Ar jis – destruktivi energijos forma (apraška), kurią išlaisvino šiuolaikinis žmogus?

G. B. Žinoma, baltų kultūra gyveno vadinamajame cikliniame laike – žemdirbiška kultūra kitaip ir negali „įsidabartinti“. Sezoninių darbų kaita, nuolat grįžtantys metų laikai ir darbai aprėdė, įrėmino visą lietuvių pasaulėžiūrą. Ne veltui pirmasis tikrai lietuviškas grožinis kūrinys – „Metai“, vaizduojantis vieną (sykiu ir kiekvieną) metų rato apsisukimą. Linijinis laikas mums dabar sunkiai suvokiamas ir galų gale – nelabai reikalingas; bent jau kaime iki šiol joks tįstantis laikas paprasčiausiai nereikalingas.

Apie linijinį, tiesinį laiką filosofuojama miestuose, bet juo realiai negyvenama. Pernelyg dar artimi visi senieji žemdirbiški archetipai. Net Nepriklausomybę atgaunant (ir dabar, beje) nebuvo kalbama apie realizuojamą tautos istorijos vektorių ar tautos laisvės idėjos „įsilaikinimą“, – ir mąstysenoje, ir valstybinėje ideologijoje vyravo „atstatymo“, „restauracijos“, galų gale – labai mitologiška ir žemdirbiška atgimimo idėja. Tai žemdirbiškas mąstymas, žemdirbiškas laikas. Mūsų laikas – nuolatiniai pasikartojimai. Linijiniame mes dar iš esmės negyvename.

T. S. Dabar atsigręžkime į mūsų archajines kūrybos formas – mitines sakmes: raudas, dainas, sutartines... Minėtasis M. Eliade yra sakęs, jog „esminga ir realu yra tik tai, kas sakraliai pažymėta, sakralizuota, o sakralizuota tik tai, kas gimsta kūrybiniame akte, įeina į Kosmoso sudėtį kaip jo dalis, kildinama iš jo, priklauso jam“.

Ar mūsų baltiškoji kūryba – sakralizuota kūryba? Kokia buvo jos prasmė, kokia jos funkcija?

G. B. Kalbėjimas apie meno sakralumą mane varo į paniką. Menas yra tiek pat sakralus, kaip ir žemės arimas ar važiavimas autobusu. Kasdamas griovį, gali melstis, bet ar griovys nuo to pasidaro sakralus? Meno dirbinys sakralus tiek, kiek jį dirbantis asmuo patyrė šventybiškų išgyvenimų, bet sakralus tik pačiam menininkui; jis gali būti sakralus vienam konkrečiam stebėtojui – tik jam; kitas žmogus galbūt – ir tikriausiai – jokio sakralumo jame neįžvelgs. Lygiai kaip sakralų išgyvenimą gali suteikti, tarkime, saulėtekio ar voveraitės stebėjimas, tačiau gali ir nesuteikti. Nėra „objektyviai“ sakralaus meno.

Nežinau, kiek sakrali buvo baltiškoji kūryba. Manychiau, kad ji – natūrali žmogaus poreikio menui raiška, „procesualiai“ niekuo nesiskirianti nuo italų ar jakutų kūrybos. Kūrimo procese žmogus, jeigu jam pavyksta, gali įsijungti į kosmines ar dieviškas darnas – kodėl gi ne; bet gali ir neįsijungti.

T. S. Kaip rašo sutartinių tyrinėtoja ir giedotoja D. Račiūnaitė-Vyčiniene, sutartinės turėjusios ypatingų galių... Jų muzika aplink giedančius tarytum brėžia skambesio ratą – ir „sukuria gynybą, garantiją, jausmą, nuteikia laukimui to, kas jau buvo, apsaugo nuo baimės“. Tai šventenybės pasireiškimas. Kartais tai įvyksta ir šiandien; „tik ne paprastuose koncertuose, kur sutartinės – tik programos puošmena, siurprizas publikai“. Sutartinės (ir, žinoma, ne tik jos) vis rečiau tampa giedančiojo ir klausančiojo sielos gyvenimo įvykiu.

Sakykite, ar mūsų laike iš viso įmanomas sakralinis santykis su menu?

G. B. Mūsų laikais viskas įmanoma. O jei rimtai, menas, mano supratimu, nėra „objektyviai“ sakralus – apie tai jau kalbėjau. Tam tikrą sakralumo aspektą turi ir komiksai (tai šiuolaikiniai kultūrinių

didvyrių mitai, adaptuoti vaikams), ir kino filmai (tie patys mitai, tik „adaptuoti“ suaugusiems). Bet tai nėra tikrasis sakralumas, tai erzalai.

Koncerte išgirsta sutartinė gali „trinktelėti per galvą“ ir atverti žmogui netikėtas jo sielos gelmes beigi pačiam nežinomus potyrius. Bet sutartinė neveikia taip užtikrintai kaip vinį kalantis plaktukas, ar bent jau ne visada taip. Manau, kad tame pačiame „koncerte“ vieniems žmonėms sutartinės su visais savo sakralumais slys pro ausis ir sielas, kiti kažką pajus, bet ar tas „kažkas“ bus sakralinis potyris – kitas klausimas. Gali atsitikti ir šitaip.

Idant žmogus meno kūrinio akivaizdoje patirtų šventybinį išgyvenimą, jis pats turi būti tokiems išgyvenimams subrendęs – nėra tokių meno kūrinių, kurie „suveiktų“ automatiškai. Viskas galiausiai priklauso ne nuo objekto, o nuo subjekto. O subjektui šventybinį išgyvenimą gali sukelti degantis krūmas, kaip kad Mozei, numirėlio ar ligonio vaizdas, kaip Budai, eilėraštis ar labai jau tapybiškai nušokavusi varlė. Jei tokį potyrį suteikia perskaitytas romanai ar regėtos paveikslas, irgi puiku. Šventybiško meno matmens hipostazuoti gal nevertėtų.

T. S. Mūsų Duetą norėčiau užbaigti prisikėlimo tema. M. Eliade, žvelgdamas į senąsias religijas, prisikėlimą įvardija kaip „amžinojo sugrįžimo mitą“. Pirmą kartą žmogui laikas atrodo atsinaujinantis be paliovos. Jam „Mėnulis yra pirmasis numirėlis, bet kartu ir pirmasis prisikėlėlis iš numirusiųjų“, nes „Mėnulio fazės atsiradimas, pilnėjimas, dilimas, išnykimas, o po to vėl atsiradimas“ suvaidino milžinišką vaidmenį kuriant atgimimo koncepcijas.

Archajinio žmogaus tikėjimas amžinu prisikėlimu kreipia mintį į krikščionišką tikėjimą Kristaus prisikėlimu. Žinoma, jog Kristaus prisikėlimas iš numirusiųjų lėmė religijos, vėliau pavadintos krikščionybės vardą, atsiradimą. Žmonėms reikėjo stebuklo, kad įtikėtų. Paulius rašo: „Jei Kristus nebuvo prikeltas, tai tuščias jūsų tikėjimas“. Tačiau svarbu suvokti gilią Kristaus prisikėlimo prasmę. Galima retoriškai klausti: jei nebūtų įvykęs Kristaus kūno prisikėlimas, ar būtų įvykusi krikščionybė? Žvelgiant į Kristaus pasirodymo po mirties tikrovę, galima tarti, kad tai nebuvo mirusiojo kūno atgaivinimas, grąžinant Jį į gyvenimą tokį, koks Jis buvo anksčiau: Petriui pirmą kartą Kristus pasirodė kaip regėjimas; Pauliui, keliaujant į Damaską, Kristus apsireiškia po 14 metų; Evangelijų pasakojimuose Jis vienur pasirodo kaip kūnas, kitur kaip dvasia, įeidama pro užrakintas duris; mokiniai Jį atpažįsta iš karto...

Žvelgiant į Kristaus pasirodymus, atrodo, kad svarbiausia buvo ne mirusiojo atgaivinimas, o Jo dvasios, Jo naujo ir galingo mokymo prisikėlimas.

Kaip jus žvelgiate į tai: Kristaus prisikėlimas – realybė ar amžinojo sugrįžimo mitas?

G. B. Kristaus prisikėlimas... Tikinčiam tai realija, radikalus ir galutinis faktas. Netikinčiam, be abejo, graži legenda. Bet nemanau, kad amžinojo sugrįžimo mitas nesuderinamas su Kristaus prisikėlimu: kiekvienose mišiose Kristaus auka vis atkartojama. Kiekvieno krikščionio gyvenime yra nukryžiavimų ir prisikėlimų, kurie atkartoja vienkartinį prisikėlimo įvykį – nebūtinai per Velykas, bet ir egzistenciškai, kasdien.

T. S. Mes, pasak V. Toporovo, gyvename „žemosios būties“, profaniškos egzistencijos laiką. Sakykite, ar yra galimybė prisikelti šioje chaoso žemėje? Į ką orientuotis, į ką atsigręžti, į ką atsiremti?

G. B. Gyvename nuosmukio laike ir apokaliptinėje atmosferoje – tai tiesa. Iš tiesų mūsų egzistencija yra chaotiškas chaotiškos sielos buvimas chaose ir t. t., bet aš čia neįžiūriu tragedijos. Priešingai, dekadansas, nuosmukis, chaosas yra savotiškai gražūs, švelnūs – ir neabejotinai didingi dalykai.

Romos imperijos paskutiniai amžiai yra gražūs, estetiškai jie mielesni nei sausi ir nuobodūs ankstyvosios Respublikos ar Karalių laikai. Tam tikra prasme Romos saulėlydžio stebėjimas buvo prabanga sieloms; dabar turime daug šaunesnę dekadansą – baigiasi ištisa civilizacija ar civilizacijos: matome gausybę pabaigų (istorijos, filosofijos, romano, tradicinių menų ir t. t.) – tai yra paprasčiausiai gražu.

Manau, belieka mėgautis mums duota galimybe. Sėdime ložėje, iš kurios galime stebėti ištisos epochos saulėlydį – tai nebloga vieta, neblogas spektaklis. O nemirtinga siela gali būti išgelbėta iš bet kokių pragarmių – žinoma, jei bent kiek šito pageidauja.

1997

Tomas Sakalauskas, *Duetai*, esė, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1998, p. 171–187.